

Pleitnotities Sacramentskerk d.d. 12 april 2005
ten behoeve van de zitting op 13 april 2005, stadskantoor Tilburg

Geachte commissie,

De onderhavige pleitnotitie was opgesteld voor de zitting van 14 maart j.l. De rechter heeft mij toen opgedragen deze ter vergadering bij u voor te dragen. Vanwege de krappe tijdslimiet heeft Uw secretaris mij echter verzocht deze vooraf ter beschikking te stellen, zodat u naar aanleiding hiervan vragen zou kunnen voorbereiden. Dat doe ik graag, waarbij ik mij wel het recht voorbehoud om er ter hoorzitting nog op terug te komen

Omdat de rechter mij heeft verzocht duidelijk te maken waar onze deskundigheid ligt, heb ik de volgende toelichting ingelast, waarbij ik me beperk tot mijn eigen achtergrond:

- ik ben inmiddels ruim 25 jaar werkzaam in de monumentenzorg;
- samen met onder meer uw secretaris maak ik deel uit van de kleine groep experts die door de gedeputeerde van cultuur op informele basis wordt bijeengeroepen om vrij van gedachten te kunnen wisselen over monumentenzorg in Brabant;
- vijftien jaar lang heb ik het secretariaat gevoerd van het Cuypersgenootschap dat zich specifiek bezighoudt met onderzoek en behoud van erfgoed tussen 1800 en 2000; het prestige van dit genootschap valt af te meten aan het feit dat dit de éنية actiegroep binnen de monumentenzorg is die ooit de Prins Bernhardfondsprijs voor Cultuur heeft ontvangen (1997);
- in bestuurlijke zin vervulde of vervul ik de volgende adviestaken:
  - ☞ landelijk: de Raad voor de Cultuur tot 1997
  - ☞ provinciaal: monumentencommissie Limburg, tevens de begeleidingscommissie van het MSP (Monumenten-selectie-project) tot 2000
  - ☞ gemeentelijk: monumentencommissie Roermond tot 1999 en monumentencommissie van Eindhoven (heden)

Dit referentiebeeld is van belang om de volgende redenen:

- bij het onderzoek naar de Sacramentskerk is een aantal *res novae* aan het licht gekomen die wij van een hoge waardering hebben voorzien;

- in de bestreden beschikking blijkt een selectief beeld gegeven te worden van de rol van het MIP (Monumenten-inventarisatie-project) en het MSP;
- er is sprake van onzorgvuldige besluitvorming, doordat men bij de onderliggende advisering de criteria uit de verordening niet – kenbaar – heeft toegepast en dus tot een motivering is gekomen die het bestreden besluit niet kan dragen.

Voordat u zich afvraagt waarom ons bureau ook de formele kant van de in gang zijnde procedure onder de loep heeft genomen, wil ik benadrukken dat onze onderzoeken steunen op een zowel vakinhoudelijke als een formele poot, in welk laatste verband de besluitvormingsprocessen binnen de monumentenzorg een leidende rol spelen.

1 MIP/MSP

In het bestreden besluit en de daaraan ten grondslag liggende motivering en advisering (van uw commissie) wordt stelselmatig verwezen naar het MIP/MSP. Hierbij worden misverstanden in het leven geroepen die ik onder meer vanuit mijn eigen ervaring bij de begeleiding van dat project in Limburg graag zou weerleggen.

- 1 Het MIP is in 1987 gestart als een inhaalslag van het Rijk om alle architectuur en stedenbouw tussen 1850 en 1940 te beschermen. Het Rijk kon die taak niet alleen af en er werd dus samenwerking gezocht met de provincies. Deze laatste voerden al dan niet in samenwerking met de betrokken gemeenten het MIP en het daaropvolgende MSP uit. Hierbij verzorgde een gecombineerde commissie van provincie en rijk de advisering. Toen dit reuzenkarwei werd gestart, wist het Rijk uiteraard dat omissies niet te vermijden waren: men was door de omvang van het project en de kosten die daarmee gepaard gingen gedwongen op een summiere wijze te inventariseren en er was nauwelijks tijd voor onderliggend onderzoek. Dat beschouwde men als een gecalculeerd risico. Vandaar dat het Rijk een open oog houdt voor zaken die vergeten zijn dan wel onderbelicht zijn gebleven (zie artikel 3 van de Beleidsregel Aanwijzing Rijksmonumenten 2000). Men houdt rekening met voortschrijdend inzicht. Het waardenstellend onderzoek geeft duidelijk aan dat de Sacramentskerk tot deze categorie van gecalculeerde omissies behoort. Wanneer dus een object de MSP-grens niet heeft gepasseerd, betekent dat dus niet per definitie dat het niet monumentwaardig zou zijn, hetgeen in de bestreden beschikking wordt gesuggereerd.
- 2 Nu gaat het in deze casus niet om rijksbescherming, maar om gemeentelijke bescherming. In de motivering wordt echter voortdurend verwezen naar de besluitvorming in het kader van het MIP/MSP. En dan komt er toch een aantal verbazingwekkende zaken naar voren. Wanneer we immers naar de gemeentelijke monumentennota van 1992 kijken, dan lezen we dat Tilburg zelf het MIP heeft uitgevoerd. Van de Sacramentskerk weten we dat die uit de MSP-boot is gevallen toen de provincie de selectie maakte. We kunnen dus concluderen dat het de gemeente zelf is geweest die de kerk destijds – naar onze mening terecht – heeft voorgedragen voor het MSP. En dat laatste is weer van belang omdat dit

betekent dat u toen van mening was dat het gebouw wel degelijk de toets van de MSP-criteria met goed gevolg zou doorstaan. De waardenstelling uit ons rapport – waarin onder meer de subcriteria van het MSP worden gehanteerd – geeft aan dat u het toen bij het rechte eind had.

- 3 Er is echter nog een reden waarom de verwijzing naar het MIP/MSP in dit verband vraagtekens oproept. De gemeentelijke nota van 1992 bevestigt de visie van het Rijk en de provincies dat niet alles uit het MIP (via het MSP) op rijksniveau beschermd zou kunnen worden. Toch was er heel wat werk verricht waardoor er een schat van informatie lag voor bescherming op een lager echelon. Beide overheden hebben dan ook lopende dit project de gemeentes op het hart gedrukt om hiervan gebruik te maken door dat deel van de inventarisatie dat de drempel voor rijksbescherming niet haalde, op gemeentelijk niveau te beschermen. Algemeen was de stelling dat wat aan gebouwen en ensembles het rijksniveau niet haalde, ten minste van algemeen belang was voor de betreffende gemeente. Ook de gemeentelijke nota uit 1992 haalt aan dat men de onbeschermd MIP-selectie gaat gebruiken voor aanvulling van de lijst.

Aangezien men zich in Tilburg heel goed realiseerde dat de complete MIP-selectie beschermenswaardig was op lokaal niveau, maar daarmee een te grote omvang van beschermde panden in het verschieft lag, besloot men de meer cultuurhistorische lijn van het MSP te verenigen tot een meer kunsthistorische benadering. De nota stelt dan ook dat de architectonische en stilistische elementen bij de selectie uit de MIP-lijst zwaarder zullen wegen.

Of dit ooit is gebeurd, is ons niet bekend. Tot op heden hebben de groeperingen voor wie wij het waardenstellend rapport hebben opgesteld, op dit punt niets aangetroffen over de besluitvorming in het verleden.

Wel staat vast dat indien men dit beleid zou hebben uitgevoerd, de Sacramentskerk nu beschermd geweest zou zijn. Wanneer men de cultuurhistorische kaders ten behoeve van een meer kunsthistorische insteek verlaat, zijn het juist de kerken die komen bovendien, omdat daar per definitie meer kunsthistorische aspecten een rol spelen dan bijvoorbeeld bij een fabriek of een wevershuisje. Behalve misschien bij overheidsgebouwen, ziet men nagenoeg bij geen enkel genre zo'n samenspel tussen de architectuur en de toegepaste kunsten. Voor vrijwel iedere architect was het ontwerpen van een kerk een uitdaging, omdat het een uitgelezen kans bood voor een exercitie met grote, publieke ruimtes. Niet voor niets doceerde men in Delft dat de kerk als opvolger van de klassieke tempel behoorde tot de antropologische oertypen, de primaire architectuursymbolen van een volk.

De vraag is dus of dit beleid ooit is uitgevoerd, want Tilburg heeft slechts één kerk op de gemeentelijke monumentenlijst staan en wel in Berkel. Uit de lijst van de gemeente blijkt

dat er nog ruim 20 kerken onbeschermd zijn, waarvan een deel uit de wederopbouwperiode.

2 Het waardenstellend onderzoek

1 Het waardenstellend onderzoek is als gedingstuk ingebracht en ik zou daarvan heel kort de systematiek in hoofdstuk 6 met u door willen lopen: in de inleiding hebben wij aangegeven dat we de hoofdcriteria van de monumentenverordening toetsen:

- *schoonheid*
- *betekenis voor de wetenschap of*
- *cultuurhistorische waarde*
- vanwege de potenties van de wijk Armhoefse Akkers als beschermd stadsgezicht is aanvullend het wettelijke criterium "*ruimtelijke of structurele samenhang*" getoetst.

Hierbinnen wordt aan de hand van subcriteria, die gangbaar geworden zijn sinds het MSP, een verfijning toegepast om de uiteenlopende kwaliteiten van het object over het voetlicht te brengen. De score wordt aangegeven door middel van de tekens ++, +, +/- en - ter objectivering van de waarden.

Wanneer we nu het totaal van die scores samenvatten, dan zien we het volgende beeld:

• schoonheid	hoog tot zeer hoog
• betekenis voor de wetenschap	hoog tot zeer hoog
• cultuurhistorische waarde	hoog
• ruimtelijke of structurele samenhang	hoog tot zeer hoog

Zouden we hier ook nog de factor synergie bijtellen van de waarden ingevolge het adagium '*de som is meer dan het geheel der delen*', dan is het duidelijk dat we hier in alle opzichten met een hoogwaardig monument te maken hebben.

Deze conclusie is onder meer gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek dat verschenen is ná de gemeentelijke advisering in het kader van het MIP/MSP (7 februari 2000), hetgeen ook af te lezen valt aan de *nova* die we hebben ontdekt (paragraaf 1.3 *Res novae*). Hier is dus sprake van voortschrijdend inzicht.

De belangrijkste ontdekkingen echter, te weten de toepassing van het versneld perspectief en de karakterisering als Christocentrische volkskerk, zijn op basis van oudere literatuur voor het voetlicht geplaatst. Dit benadrukt nog eens dat het MIP/MSP (noodzakelijkerwijs) met omissies gepaard is gegaan, hetgeen men bij latere besluitvormingsprocessen als de onderhavige dient te verdisconteren.

2 We laten de *nova* nog even de revue passeren, zonder in dit stadium specifiek in te gaan op de vragen die u schriftelijk door de secretaris aan ons heeft door laten geven:

- Het belangrijkste *novum* betreft de wijze waarop Van Beek bij de Sacramentskerk gebruik heeft gemaakt van het versneld perspectief, zowel bij het exterieur als aan de binnenzijde. Door dit optische spel dat in de Renaissance is ontwikkeld door architecten als Bramante en Michelangelo, ontstaat aan de buitenzijde een nog rijziger en monumentaler gebouw, dat intern aan diepte wint. Deze toepassing is binnen de huidige stand van het onderzoek een *unicum*.
- De Sacramentskerk vormt het slotakkoord van een wijk die is opgezet als resultaat van de kruisbestuiving binnen een select netwerk aan stedenbouwkundigen, waartoe behalve 'locale' vakmensen als Johan Rückert in Tilburg en Louis Kooen in Eindhoven, grote namen behoren als G.J. de Jongh, H.P. Berlage, K.P.C. de Bazel en Jos.Th.J. Cuypers, naast omstreden figuren als de Delftse hoogleraar administratief recht J.H. Valckenier Kips die juridisch als een van de eerste planologen kan gelden.
- Het betreffende netwerk liet zich leiden door met name de ideeën over de natuurlijk gegroeide stad van Camillo Sitte en de Engelse tuindorpgedachte van Ebenezer Howard, waarbij een sterk sociaal gevoel de idealistische ondertoon bepaalde.
- Van Beek heeft de ideale — Christocentrische — volkskerk uit het Interbellum gerealiseerd, hetgeen vooral blijkt uit de opzet van het ruime schip en de nadruk op het priesterkoor. Hierbij liet hij zich leiden door ideeën van de liturgist A.F. van Beukering, die architect A.J. Kropholler in de Antonius-Abtkerk te Rotterdam als prototype verwerkte.
- De manier waarop Van Beek bij het volume van het priesterkoor een gelaagd beeld weet op te roepen, waarbij in- en exterieur zich naar de toeschouwer totaal anders manifesteren, getuigt van een subtiel architectonisch gevoel voor compositie: aan de buitenkant wordt het rijzige, gesloten 'baldakijn' getoond dat Van Beek aan Kropholler ontleende. Intern blijkt dit te functioneren als een soort toneeltoren om indirect licht op het priesterkoor te verkrijgen. Dit indirecte licht zorgde voor een 'theatraal', mystiek karakter dat er toe bijdroeg alle aandacht naar het altaar te trekken, geheel conform het Christocentrische ideaal.
- Het belang van de Sacramentskerk in het oeuvre van een architect, waarvan verschillende werken op de Rijkslijst en onder meer in zijn geboorteplaats en domicilie – Eindhoven – op de gemeentelijke monumentenlijst staan, is pas met dit onderzoek aan het licht gekomen. In dit verband is ook pas voor de eerste keer onderzoek gepleegd in de persoonlijke documentatie van de architect!

3 Toets van de criteria

Een van de belangrijke uitgangspunten bij besluitvorming is, dat het resultaat daarvan getuigt van een inzichtelijke en heldere motivering die het besluit kan dragen. Wezenlijk onderdeel daarvan vormt de advisering door uw commissie die aan dezelfde spelregels

dient te voldoen als het besluit dat daarop gebaseerd wordt. Voor zover wij dat bij het onderzoek van het dossier Sacramentskerk hebben kunnen achterhalen, verdient dat proces hier allerminst de schoonheidsprijs.

- 1 De gemeente heeft bijvoorbeeld in geen enkel stadium van de besluitvorming een eigen waardenstelling geproduceerd die helder maakt waarover we het nu precies hebben. En dat is in strijd met het eigen beleid: de nota van 1992 stelt immers dat het bij aanwijzings- en vergunningenprocedures het *“noodzakelijk [is] de commissie te voorzien van relevante informatie, dat wil zeggen een bouwhistorisch rapport waarin aangegeven welke monumentale aspecten in het geding zijn.”*
- 2 Het grootste bezwaar is wel dat de meeste gemeenten (waaronder Tilburg) de eigen hoofdcriteria van de monumentenverordening niet of niet volledig toetsen. Ik wil niet al te theoretisch worden, maar wanneer je toch in je verordening hebt staan, dat het algemeen belang dat met het voortbestaan van lokaal onroerend erfgoed is gemeoid, bepaald wordt door *schoonheid, betekenis van de wetenschap of cultuurhistorische waarde*, dan ga je dat toch in eerste instantie toetsen. Dat is echter niet, althans niet volledig gebeurd.

We constateren dus nu op twee punten strijd:

- de hoofdcriteria uit de eigen verordening zijn niet getoetst;
  - het verlaten van cultuurhistorie voor een meer kunsthistorische benadering uit de nota van 1992 is evenmin in een toets of waardenstelling terug te vinden.
- 3 Wat heeft de gemeente dan wel gedaan om tot het bestreden besluit te kunnen komen? Zoals de meeste gemeenten neemt men zijn toevlucht tot de MSP-criteria. Nu kan men tegenwerpen dat die MSP-criteria verfijningen zijn van de hoofdmaten, vergelijkbaar met de wijze waarop wij die toepassen in onze waardenstelling. Een dergelijk argument kan weerlegd worden met de oude stelling dat een hond wel een dier is, maar een dier niet per se een hond. De MSP-criteria die Tilburg beweert te hebben getoetst — we hebben het dan over architectuurhistorische waarden, ensemblewaarden, gaafheid/herkenbaarheid en zeldzaamheid — zijn, wanneer ze in uitgekledede vorm worden gehanteerd, vergelijkbaar met de hond en dekken daardoor de lading niet. Dat wordt anders wanneer men ze orthodox toepast volgens de richtlijnen van het MSP. Aan de pleitnotitie heb ik een lijstje gehecht uit de MSP-handleiding dat dit ampel illustreert. Had de gemeente dit lijstje effectief gebruikt, dan had men vrijwel een equivalent van onze waardenstelling gekregen en was de uitkomst helder geweest.

Wanneer we nú kijken wat er gebeurd is, dan zien we dat vooral schoonheid uit de boot is gevallen. Hooguit op het punt gaafheid komt dit begrip aan de orde binnen de uitgekledede criteria. Zaken als esthetica (waaronder ruimtelijke werking en belevingswaarde) blijven buiten beschouwing. Alleen ten aanzien van het interieur valt de term *“zeer fraai”* om daarna apodictisch te verkondigen dat dit een waarde is die verdwijnt bij

de herbestemming. Dat dit door voorbeelden elders in Nederland gelogenstraft wordt, wordt gemakshalve vergeten. Dat men daar bovendien een argument in de besluitvorming betreft dat thuis hoort bij vergunningenprocedures, heeft men zich niet gerealiseerd.

Kijken we vervolgens naar de andere hoofdmaat die onbesproken blijft — betekenis voor de wetenschap — dan komen alleen zeldzaamheid en architectuurhistorische waarden in aanmerking. Het belangrijkste aspect dat vanaf het MSP meegewogen wordt, is *typologie*, dat echter binnen de Tilburgse setting geheel achterwege blijft. En juist op dat punt scoort de Sacramentskerk hoog.

We hebben al geconstateerd dat aan de specifieke kunsthistorisch aspecten – architectuur in de zin van ruimtekunst en stilistische aspecten – evenmin aandacht is besteed.

Wil men naar een inzichtelijk, helder en kenbaar gemotiveerd besluit, dan is het zaak om de drie hoofdmaten met behulp van de beleidsuitgangspunten zodanig te toetsen dat er een beargumenteerde waardering uit rolt. Verschillende gemeenten, zoals Eindhoven en Maastricht, doen dat tegenwoordig naar het model van het MSP aan de hand van een matrix die systematisch is opgebouwd om op deze wijze een volledig beeld te schetsen van de in het geding zijnde cultuurhistorische waarden. Alleen op basis daarvan kan een zorgvuldig gemotiveerd advies aan het college van B&W worden gegeven.

4 Ten slotte

Ons bureau heeft met het waardenstellend onderzoek aangetoond dat de Sacramentskerk en de omringende wijk Armhoefse Akkers heel bijzonder zijn, als ruimtelijk ensemble, als gebouwd complex én als individueel object. Men zou onze waardenstelling nagenoeg één op één kunnen vertalen in de volledige matrix van het MSP en dan zo mogelijk nog in versterkte mate tot de conclusie komen dat hier sprake is van beschermenswaardig erfgoed.

Dat dit erfgoed theoretisch aan waarden inboet door herbestemming is een risico dat voor ieder beschermd monument geldt. Tot op heden heeft dat de overheid er niet van weerhouden om monumenten aan te wijzen. Om aan deze problematiek tegemoet te komen is immers een apart vergunningenstelsel in het leven geroepen: op het moment dat zich concrete plannen voordoen wordt bekeken hoe men de bestaande waarden kan behouden of zelfs versterken, en wordt de afweging gemaakt tussen de verschillende belangen die dán in het geding zijn.

Dat moment is nú niet aan de orde.

Dank u wel.

SELECTIECRITERIA JONGERE BOUWKUNST

I Cultuurhistorische waarden

- 1 – belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling(en);
- 2 – belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling;
- 3 – belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en);
- 4 – belang van het object/complex wegens innovatieve waarde of pionierskarakter;

II Architectuurhistorische waarden

- 1 – bijzonder belang van het object/complex voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek;
- 2 – bijzonder belang van het object/complex voor het oeuvre van een bouwmeester of architect;
- 3 – belang van het object/complex wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
- 4 – belang van het object/complex wegens het bijzondere materiaalgebruik en/of de ornamentiek;
- 5 – belang van het object/complex wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur(onderdelen);

III Ensemblewaarden

- 1 – betekenis van het object/complex als essentieel onderdeel van een groter geheel, dat cultuurhistorisch, architectuurhistorisch en stedenbouwkundig van (inter)nationaal belang is;
- 2 – bijzondere betekenis van het object/complex wegens de situering, verbonden met de ontwikkeling/uitbreiding van een streek, stad, dorp of wijk;
- 3 – bijzondere betekenis van het complex wegens de wijze van verkaveling/inrichting/voorzieningen;
- 4 – bijzondere betekenis van het object/complex voor het aanzien van een streek, stad, dorp of wijk;
- 5 – belang van het object/complex wegens de

hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing en de historisch-ruimtelijke relatie met groen-voorzieningen, wegen, wateren en/of bodemgesteldheid;

IV Gaafheid/Herkenbaarheid

- 1 – belang van het object/complex wegens de architectonische gaafheid van ex- en/of interieur;
- 2 – belang van het complex wegens de hoogwaardige architectonische kwaliteit van de samenstellende onderdelen (hoofd- en bijgebouwen, hekwerken, en tuinaanleg e.d.);
- 3 – belang van het object/complex in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorpse of landschappelijke omgeving;

V Zeldzaamheid

- 1 – belang van het object/complex wegens architectuurhistorische, bouwtechnische, typologische en functionele zeldzaamheid, eventueel verbonden met een bijzondere ouderdom;
- 2 – uitzonderlijk belang van het object/complex wegens één of meer van de onder I t/m IV genoemde kwaliteiten.

Evenals bij de selectie van de jongere stedenbouw, kan ook hier met behulp van een matrix worden aangegeven op welke criteria een object/complex 'scoret' en in welke mate. De tekens '++', '+' en '±' staan voor: in zeer hoge, hoge of redelijke mate. Bijlage IV geeft hiervan enkele uitgewerkte voorbeelden. Bij de aanlevering van het registratievoorstel wordt gevraagd om per object/complex aan te geven waarom dit voor bescherming van rijkswege wordt voorgesteld. De argumentatie hiervoor kan worden gebaseerd op de score-matrix en is tevens bruikbaar voor de redengeving of motivering voor de bescherming, welke een belangrijk onderdeel vormt van de omschrijving (zie Bijlage V).